

LA RENAIXENSA

REVISTA CATALANA

ANY XVIII

ADMINISTRACIÓ Y REDACCIÓ

Carrer de Xuclá, 13, baixos.

BARCELONA.

L. Serra dib.

SOMEZ SC

VÍCTOR BALAGUER

ESCRITOR, VIST PER LA

REVISTA LA RENAIXENSA

(1871-1880)

Carola Duran Tort
Societat Verdaguer

| 11

La relació de Víctor Balaguer escriptor i promotor cultural amb *La Renaixensa* varia al llarg dels deu anys de publicació. S'inicia amb testimonis d'admiració cap al poeta consagrat per part dels joves impulsors de la publicació. Després, quan es crea la Impremta de La Renaixensa, Balaguer hi publica els seus treballs en català, en una relació cordial editor-autor que finalment desemboca en amistat amb Àngel Guimerà, cara visible de la revista. El present treball acaba quan la conversió de *La Renaixensa* en diari el 1880 significa el final d'aquest període de col·laboracions literàries.

Victor Balaguer's relation with the magazine La Renaixensa changes along its ten years of publication. This begins with clear signs of admiration to the well-known poet from the publication young starters. Afterwards, when Impremta de La Renaixensa is working, Balaguer usually prints his Catalan works with a sincere relationship editor-author with Àngel Guimerà, paper manager, which later becomes a friendship. This article finishes when La Renaixensa transformation to a daily newspaper means the ending of this literary collaboration.

Quan *La Renaixensa* apareix a l'escena pública l'1 de febrer de 1871, el nostre protagonista ja era un dels personatges més importants de l'Espanya del segle XIX. Per tant, des de la revista no calia donar-lo a conèixer, sinó destacar els aspectes del personatge que fossin coincidents amb el programa que s'havien marcat els iniciadors de la publicació.

La publicació constitueix el document més emblemàtic i valuós per conèixer el panorama de la cultura catalana en el darrer terç

del segle XIX. La seva pluralitat d'interessos i la volguda neutralitat la converteixen en la tribuna on tots els parers i les opinions hi tenen cabuda, sempre que es mantinguin en un pla teòric i no promoguin opcions específiques. La publicació és una de les conseqüències de l'esclat de llibertat que va seguir al destronament d'Isabel II i també de l'ambició dels joves per intentar construir un nou tipus d'estat que admeti com a pròpies les diferents cultures que formen el conjunt del territori.

La revista veu la llum a començaments de l'any 1871 amb la voluntat expressa de convertir-se en la plataforma en la qual tinguessin cabuda totes les creacions en llengua catalana, sense cap condicionant ideològic, en un moment en què la cultura pròpia no disposava de cap vehicle per expressar-se, després de la desaparició dels altres mitjans periodístics en català. I la llengua i la cultura eren els elements essencials per a la recuperació de la identitat catalana com a pas previ per aconseguir la plena sobirania en el futur, segons els seus promotors.

Els joves fundadors van ser Pere Aldavert, Francesc Matheu, Iu Bosch, Felip de Saleta, Isidre Reventós i Josep Thomàs i Bigas, els quals pocs mesos abans ja havien engegat una altra revista, *La Gramalla*, de curta vida i de posicionaments molt més agosarats. *La Renaixensa*, amb plantejaments més amplis i amb la col·laboració de membres de La Jove Catalunya, la primera entitat catalanista fundada el 1870, va aconseguir reunir en les seves pàgines elements ideològicament dispars, units per l'afany de promoure la llengua i la cultura catalanes en una revista de caràcter culte. Els dos primers anys, Francesc Matheu va dirigir la revista, amb la secretaria de redacció a càrrec de Josep Thomàs, els quals hi van donar un caire tan eminentment erudit que gairebé va portar-la a la desaparició. El 1873, la presa de la direcció pel tàndem format per Pere Aldavert i Àngel Guimerà va significar nous continguts, més amens i compromesos, amb més propostes culturals

i científiques. El 1876, la millora formal de la revista fins a convertir-la en una publicació bibliogràfica al nivell de les millors publicades a Europa va representar un pas més en la voluntat de situar la cultura catalana al nivell d'altres cultures europees. El creixement del moviment catalanista i la necessitat d'actuar sobre la societat de manera més incisiva van portar al tàndem director a convertir la revista periòdica en diari quotidià que, amb alts i baixos, va ser present fins al 1905.

Per als creadors de la revista, així com per a tots els altres amics amb qui compartien tertúlies al Cafè Suís i anhels literaris i culturals a la Jove Catalunya, Víctor Balaguer era sobretot el personatge que destacava en l'ambient català per la seva activitat en el camp de les lletres catalanes. Ja gaudia de la consideració dels joves per haver estat un dels recuperadors dels Jocs Florals el 1859, consideració que va augmentar amb l'honor de presidir-los el 1868, amb motiu dels deu anys de la celebració. I van ser uns Jocs Florals amb molt de ressò entre els joves, tant per les personalitats que van ser-hi presents com per l'accèssit guanyat per un dels poetes joves del grup, Francesc Ubach i Vinyeta.

També l'activitat editorial de Víctor Balaguer era coneguda. La publicació de *Los trovadors moderns* el 1859, recull complementari però ideològicament diferent de *Los trovadors nous* que Bofarull havia publicat un any abans, deixava veure la gran quantitat de poetes que feien servir la llengua catalana en els seus po-

emes, activitat a imitar pels aspirants a escriptor. O també la seva activitat en la promoció de publicacions periòdiques

Però allò que sens dubte el feia més popular entre els joves lletraferits era la seva faceta d'historiador, sobretot la publicació de la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* (1861-1863). Un llibre redactat més aviat amb criteris poètics que no amb certes històriques, però que va fer conèixer als joves nascuts al voltant de 1850 una història i un passat medieval que els proporcionarien ideals i personatges per a la seva actuació posterior tant en el camp literari com polític. Pere Aldavert ho exposa molts anys després, tot recordant la impressió que li va fer la lectura de la història balagueriana.

“Una nit no podia dormir i, clavats al cervell los amors que en Balaguer m’havia fet néixer poc abans per Catalunya, endevinant lo que volia dir amb la seva Història, vaig començar a encalabrar-me i a pensar si jo podia ser amb lo temps un dels que portessin aquells amors a saó. I petitot com era, tretze anys acabats de fer, vaig veure ben clar on convenia anar i els perills que hi havia de transitar pels camins que hi porten. Perills per nosaltres, perills pels que s’oposessin als nostres amors i un benestar etern per la nostra terra un cop conseguit lo que diu, sense dir-ho, en Balaguer en la seva Història, lo que deia i explicà tan malament després en algunes de les seves poesies.”¹

Aquesta exaltació de la figura de Balaguer, comuna entre els joves catalanistes, queda disminuïda quan el 1869, després de la *Septembrina* en què va tenir una actuació destacada, entra en la política activa de la mà del Partit Progressista i aconsegueix l’acta de diputat a les Corts espanyoles per la demarcació de Manresa. El canvi de residència per ser més a prop del Congrés i, per tant, el fet d’abandonar la ciutat comtal per actuar en la política parlamentària, devia ser vist pels joves puristes de la Jove Catalunya com una traïció als ideals que conformaven la seva concepció del catalanisme i que les seves obres havien ajudat a fer créixer.

Uns anys després, el 1874, Joaquim Riera i Bertran confirma aquesta visió que els joves tenien de Balaguer:

“Lo nom d’en Víctor Balaguer és lo nom d’un verdader poeta, d’un incansable iniciador de nostre renaixement i d’un gran propagador de nostra història i literatura provincials. [...] Ell ensenyà a tothom i en especial a nosaltres, jovent, a estimar la pàtria sense exclusions temeràries, la fe sense fanatismes odiosos i la llibertat sense disbauxes repugnants. [...] Ho conseguí sempre? Se l’ha acusat amb raó d’inconseqüent amb ses primitives tendències? Qüestions que em guardaré prou de debatre en aquest lloc.”²

En els dos primers anys de *La Renaixensa* (1871-1872), sota la direcció de Francesc Matheu i l’administració de Josep Thomàs, el

contingut de la publicació es manté en un clima culte i asèptic pel que fa als temes religiosos i polítics perquè la redacció considera que pertanyen a l'esfera personal de cada individu i amb la seva absència es podrà afavorir la base lectora i eixamplar el nombre de seguidors, sobretot en uns moments de màxima tensió social i política. Per això, en tot aquest període el nom de Víctor Balaguer és absent en tota la publicació i la revista només menciona la carta que Balaguer va enviar al consistori dels Jocs Florals per excusar la seva presència ja que els seus càrrecs de diputat i director general de comunicacions li impedié assistir a la festa, encara que el seu cor hi seria.³ Però la deriva eminentment erudita de la revista, el 1872, fa baixar el nombre de subscriptors i en posa en perill la continuïtat. Segurament aquest és el motiu de l'enfrontament d'Àngel Guimerà amb Josep Thomas i Bigas el juliol de 1872, fet que provoca la sortida del fins llavors secretari de redacció i la incorporació de Guimerà a la redacció de la revista ara que ja està definitivament instal·lat a Barcelona.⁴

Pere Aldavert, home d'empenta que ja havia estat l'iniciador de la finada revista *La Gramalla*, pren el control de la publicació i forma tàndem amb Guimerà. Tots dos abocaran els seus esforços, humans i materials, per tirar endavant la publicació, que era l'única revista culta en català i també l'únic mitjà imprès per vehicular la ideologia catalanista que professaven. És el que es proclama a l'editorial del primer exemplar de 1873: "Mes perquè no hem pogut donar a la secció recreativa aquell

al·licient que altres periòdics, avui per desgràcia desapareguts, a sos lectors oferien? [...] *La Renaixensa*, doncs, procurarà per tots los possibles medis donar a sos lectors instructiva i amena lectura."⁵

Encara que no en tenim constància escrita, potser perquè la petició va ser feta verbalment aprofitant l'estada estiuenca de Balaguer a Vilanova i la Geltrú, no hi ha cap dubte que Aldavert -que tenia una germana casada a Vilanova- o bé Guimerà van adreçar-se a Víctor Balaguer, demanant-li alguna col·laboració per a la revista. El poeta no es devia fer pregar gaire ja que el mes d'agost d'aquell mateix any s'anuncia la publicació de diverses poesies balaguerianes, com a primícia d'un volum pròxim a publicar-se. Es tracta del poema amoros «"Bé prou que me'n recordo..."», «La donzella de la Casa Blanca», «"Oh, si tu volies..."» i «"Tot a través de la reixada glassa"».⁶ Potser per agraïment, tan aviat com apareix el volum de la poesia completa a Madrid⁷, la revista es fa ressò de l'esdeveniment, amb elogis per al seu autor a qui consideren "que fou un dels primers adalids de la causa catalanista i que tant ha honorat nostra literatura amb ses populars obres"⁸ i anuncia que properament parlaran amb molta detenció de l'obra. L'encarregat de fer-ho és Joaquim Riera i Bertran, que, instal·lat a Barcelona després de deixar la ciutat nadiua de Girona on va exercir càrrecs municipals importants, s'incorpora a la redacció de *La Renaixensa* en què es dedicarà principalment a la crítica teatral.

El llarg article, que va aparèixer publicat en dos números consecutius de la revista,⁹ comença amb l'elogi de l'autor, parcialment reproduït més amunt, i amb l'invectiva contra els erudits castellans, salvades algunes excepcions, que desconeixen completament la literatura catalana i mostren un total menyspreu cap al que consideren productes d'un dialecte. "Lamentable sistema i conducta lamentable dels escriptors castellans que desdenyen una literatura tan *nacional* com la seva encara que no tingui el privilegi de l'oficialitat!". Després del llarg preàmbul, el crític s'encara amb el volum que està distribuït en tres seccions d'acord amb el lema *floralesc*: "Llibre de l'Amor", "Llibre de la Fe" i "Llibre de la Pàtria".

Respecte al "Llibre de l'Amor", com que la majoria dels poemes que figuren al volum ja havien estat publicats amb anterioritat, el crític es fixa en les últimes produccions de Balaguer que, segons el seu criteri, mostren una tendència a espiritualitzar la passió amorosa amb un suau erotisme més subjectiu, més íntim i melancòlic que acosta el poeta a l'escola lírica amb reflexos dels *lieder* de Heine. En aquesta estètica pertanyen els poemes que *La Renaixensa* havia publicat l'any anterior. No hi ha gairebé cap poema nou al Llibre de la Fe, per la qual cosa el crític s'estalvia el comentari perquè les peces reproduïdes són a bastament conegudes pels lectors.

L'última part del volum conté el "Llibre de la Pàtria", subdividit també en tres apartats. El

primer recull la producció poètica patriòtica primerenca que és aquella que havia entusiasmat els joves despertant el seu amor a la terra. El crític la considera que, pel seu modo de sentir, pel seu ben intencionat simbolisme i per l'aire "catalanesc" va fer una "extraordinària propaganda catalanista, burlant la intransigència oficial". La segona part conté les «Eridànies» o cants d'Itàlia, que també ja són ben conegudes. I és a la tercera part, titulada "Lluny de la Pàtria", en la qual, a més de recollir els poemes que Balaguer va escriure en el seu exili i que mostren els seus desitjos de canvi i de regeneració de la pàtria, el poeta presenta les últimes produccions, immers en la vida política espanyola. El crític no s'està d'assenyalar que "Lo senyor Balaguer, que, no atenent com tants al consell de l'immortal Goethe d'evitar lo poeta tota influència política si vol conservar-se poeta, ha pres una part molt activa en la vida política des del setembre de 1868, nos indicarà en ses últimes poesies lo que ha succeït després". Per això el poeta passa revista als esdeveniments dels quals ha estat protagonista destacat: la Revolució de Setembre, que permet albirar nous temps i després els governs interins; l'arribada del nou rei, a qui no s'està d'aconsellar; i la proclamació de la república, que provoca en el poeta un esclat d'indignació i de desenganys que plasma en els versos que clouen el llibre: "Oh llibertat! Oh pàtria! Oh malaurades / visions de somnis verges!". És un últim apartat escrit durant la recent proclamada república en el qual Balaguer mostra el desencís que li produeix la situació política d'enfrontament

Pere Aldavert i Àngel Guimerà, directors i propietaris de *La Renaixensa*

i de malestar present en la societat coetània, encara que el poeta no pot preveure el ràpid final del règim republicà que esdevindrà pocs mesos després de l'aparició del llibre i que convertirà Balaguer en ministre d'Ultramar.

La Renaixensa no es limita a publicar la llarga crítica elogiosa de Joaquim Riera i Bertran, sinó que en la secció de «Novas» recull elogis que altres autors fan del llibre en diferents publicacions. Així, dona notícia d'una crítica d'Anicet de Pagès i de Puig, publicada a Madrid on viu en l'actualitat, i en recull els elogiosos passatges sobre el poeta que la revista comparteix ja que es tracta “del primer dels nostres Mestres en Gai Saber i entusiasta catalanista” i “a qui molt estimem perquè molt

tenim d'agrair”. Encara que la citació no sigui treta directament de l'original, sinó de la traducció que *La Renaixensa* en fa a la seva secció, demostra el gran concepte que del poeta tenia Anicet de Pagès i de Puig, poeta al seu torn. “Balaguer és lo Zorrilla català. Nascut en lo temps en què Victor Hugo ressuscitava en Europa lo gènere que sigles abans havia creat en Espanya Calderon se deixa dur per aquella corrent, emportant-se'n ell a la vegada a tot un poble que l'escoltava, encisat, cantar les glòries de la pàtria en la llengua de sos avis”.¹⁰

Uns anys més tard, la revista també es fa ressò d'una ressenya de las *Poesias Completas*, publicada al diari *La Mañana* pel baró Charles de Tourtoulon, president de l'Association our

l'étude des langues romanes de Montpellier i corresponsal de l'Academia de la Historia de Madrid i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. La crítica, escrita en francès a l'original, elogia l'ús de llengua, tot dient "No és un dels menors atractius de les obres d'En Balaguer lo talent amb què el poeta sap reproduir lo color de les velles etats, sense deixar de ser ell mateix".¹¹

Poc després de l'aparició del llibre de poesies de Balaguer, un canvi de govern, amb la pujada dels conservadors de Cánovas del Castillo, deixa cessant el fins aleshores ministre d'Ultramar, amb la qual cosa Balaguer tornarà a dedicar-se al periodisme i a l'escriptura. És ara, el 1875, quan funda *La Mañana, diario político*. Seguint el costum habitual entre publicacions, s'inicia un intercanvi d'exemplars amb *La Renaixensa*, fet que permetrà a la revista catalana estar al corrent de les activitats culturals madrilenyes que interessin a casa nostra, com l'esmentat elogi del Baró de Tourtoulon.

També per part de la revista hi ha novetats importants. Cansats Aldavert i Guimerà d'imprimir la revista en diferents establiments, que no sempre complien amb els terminis pactats, decideixen constituir, el 1874, una societat per tal de crear una impremta pròpia on poder tirar la revista. Aquesta empresa permetrà, a més a més d'assegurar la puntual aparició de la revista, ampliar l'oferta cultural amb una editorial que publiqui els treballs que per la seva mida no càpiguen a la revista i, també, obtenir uns ingressos amb les

impressions per compte d'altri que permetin continuar amb les publicacions pròpies que eren deficitàries.

Un primer canvi visible és el nou format de la publicació, que deixa l'estructura de diari per passar a una mida més petita i manejable, amb caixa única, com les altres revistes espanyoles coetànies. Aquest és el primer pas de les importants novetats de l'any 1876 que convertiran formalment *La Renaixensa* en una de les millors revistes culturals europees.¹² Per això és comprensible que Pere Aldavert escrigui a Víctor Balaguer per demanar-li originals, per tal de donar varietat al contingut de la publicació.¹³

Un nou episodi en la vida del poeta incrementa la seva presència en els fulls de la revista. El mes d'abril de 1875, Víctor Balaguer és nomenat acadèmic de número de la Real Academia de la Historia, fet que és puntualment recollit a la publicació juntament amb el tema que el poeta llegirà en el seu ingrés: Historia de la literatura catalana. I quan el 10 d'octubre té lloc la recepció de Balaguer, la secció de «Novas» s'obre amb una extensa notícia sobre l'entrada a l'acadèmia, que qualifica com "L'aconteixement literari de la darrera quinzena per als catalanistes". Com que *La Crónica de Cataluña* ha publicat el text, així com la contesta de José Amador de los Ríos, la revista elogia el discurs que "constitueix una magnífica apologia de la literatura catalana, escrita amb excel·lent llenguatge i extraordinària brillantor de conceptes, no-

tant-se en ell períodes d'una rotunditat i bellesa que revelen ben bé lo foc de l'entusiasme envers nostra pàtria, que ha distingit sempre los escrits del Sr. Balaguer". També la resposta d'Amador de los Ríos fent notar l'esplendor de les diferents literatures que es cultiven a Espanya, entre elles la catalana, mereix les lloances de la revista. Les lloances de *La Renaixensa* tenen a veure indiscutiblement amb la situació de desconeixement i, fins i tot, de menyspreu que envers la literatura catalana mostren els cercles literaris de la capital, que amb poquíssimes excepcions mai recullen les produccions fetes a Catalunya.¹⁴

No és aquesta extensa «Nova» l'única referència al discurs de Víctor Balaguer. Un mes després, el 15 de novembre, la revista enceta un llarg «Estudi» degut a la ploma de Joaquim Riera i Bertran, el qual ja havia ressenyat llargament l'aparició de les *Poesias Completas*. Durant tres números consecutius, el crític desgrana una per una totes les parts del discurs amb lloances per les notes i per la quantitat d'informació que conté. Riera i Bertran confia que, d'ara endavant, desapareixerà la indiferència dels escriptors castellans cap a les obres catalanes, tot fent esment al final del discurs on Balaguer recorda el reconeixement que la cultura catalana compta a les diferents cultures europees contemporànies.¹⁵

Un any més tard, el desembre de 1876, *La Renaixensa* -i aquí cal entendre la revista com el centre aglutinador de més de cent personatges diversos: universitaris, artistes, lletra-

ferits, intel·lectuals, etc. que conformen el seu espai d'influència- tanca el seu particular testimoniatge de gratitud a Víctor Balaguer amb l'edició d'un volum de 387 pàgines, curosament imprès i relligat, que conté el discurs d'entrada a l'Acadèmia, la traducció catalana feta per Antoni Aulèstia i Pijoan i els judicis crítics apareguts als diaris i revistes, encapçalant el volum una dedicatòria firmada per tota la comissió encarregada de tributar aquest reconeixement.¹⁶

Però, mentre que el 1874 Víctor Balaguer s'exclamava poèticament per la sort d'Espanya en les seves *Poesias completas*, paral·lelament no deixa d'escriure i ho fa assajant un gènere que no havia tingut encara conreadors en la literatura catalana coetània. Es tracta, evidentment, del gènere tràgic.

Des dels seus inicis, el 1871, *La Renaixensa* havia proclamat la necessitat d'ampliar els horitzons de la literatura catalana en aquells camps literaris que encara no havien estat assajats pels escriptors. Formen un conjunt de cinc articles signats per Joaquim Riera i Bertran en els quals es tracten temes com el llenguatge poètic, el gènere epistolar, la sàtira, la novel·la i també el teatre. En el dedicat a les arts escèniques, Riera i Bertran vehicula la proposta de crear un teatre realista i en prosa, més d'acord amb als corrents europeistes i allunyat del representat habitualment a casa nostra.

Però com que la proposta no va tenir èxit, *La Renaixensa* torna a insistir cap a finals de

l'any 1873 a favor de la renovació del teatre català, segrestat per un únic autor i per una temàtica repetitiva: allò que s'ha anomenat "teatre de faixa i espanyol". Des de la revista es promou, d'una banda, un teatre de tema urbà, amb tractament realista i en prosa, i per l'altra, la utilització de figures històriques desconegudes del públic per donar-les a conèixer aprofitant la funció didàctica del teatre. I la tragèdia seria el gènere més adequat per a aquesta última finalitat. Riera i Bertran, el 1871, era conscient que el llenguatge català encara no estava preparat per produir una tragèdia: "T'equivocaries si pensessis que, despacientat, intemperant, pretenc lo que no és ni pot ser encara de vera i bona saó per molts conceptes: la creació de la tragèdia".¹⁷ Però el 1873 el conreu de la llengua havia evolucionat suficientment perquè algun autor s'atrevis amb el gènere "i ja que en lo públic sabem han de trobar afició, intentin, provin la tragèdia, no els deturi la consideració de sa dificultat ni de si podran trobar-se bons actors que les donguen a conèixer, que si els actors salven les obres, les bones obres també fan néixer els actors".¹⁸

Per això, la revista no s'està de consignar, traduït d'un article publicat al diari madrileny *La Época*, la lectura a casa de Víctor Balaguer a Madrid, el dia 14 de novembre de 1873, d'una tragèdia en català destinada als teatres de Barcelona. *La Renaixensa* es felicita de la notícia en els termes següents: "Molt celebrem la bona nova i desitgem que la tragèdia de l'[a]nomenat Mestre en Gai Saber pugui

ésser aviat representada, inaugurant-se així l'alt gènere dramàtic de que està faltada encara l'escena catalana". L'únic retret a la notícia de *La Época* és que, segons el diari madrileny, està escrita "en son dialecte", qualificació que rep la repulsa de la revista, encara que aquesta definició és l'habitual "dels noticiers castellans".¹⁹ No es concreta de quina tragèdia es tracta ni tampoc es té constància que fos representada en cap teatre barceloní per aquelles dates. Segurament era una de les primeres tragèdies compostes, aquelles que prenen per protagonistes personatges rellevants de la història que s'enfronten a la societat corrompuda, fins i tot exposant la seva vida, arguments que encaixen molt bé amb els sentiments que el poeta demostra en la seva darrera producció poètica de 1873, coetània a la redacció d'alguna de les tragèdies.

El salt endavant que el 1876 fa *La Renaixensa* amb la incorporació de frisos, caplletres i cul-de-llàntia xilografats, molts dels quals obra de Lluís Domènech i Montaner, i la utilització d'un nou tipus de lletra, la rodona romana, la converteix en l'única editorial especialitzada en el tiratge d'obres en català de gran qualitat. Aquest fet devia ser bàsic per a la decisió de Víctor Balaguer d'encarregar la publicació de les seves tragèdies a la impremta de *La Renaixensa*. Es trobaven així dos desitjos. D'una banda, el poeta s'assegurava la qualitat de la publicació, tenint en compte el clima de devoció que li retien els joves renaixencistes i el bon fer de la impremta; de l'altra, es feia evident l'ampliació de la temàtica teatral amb

el gènere tràgic tal com havien demanat repetidament des de les pàgines de la publicació.

Els primers mesos de l'any 1876 mostren un seguit de cartes creuades entre l'autor i Pere Aldavert, com a responsable del funcionament de la impremta. El poeta segueix de prop l'edició, lliura els originals de mica en mica, corregeix les proves i es preocupa pel possible retard en l'aparició del llibre. Aldavert, al seu torn, li explica les dificultats en què es troba. Com que, amb el mateix tipus de lletra, està component el volum dels Jocs Florals, el qual s'endarrereix perquè els autors de fora triguen a donar-li els originals, es troba mancat de suficients lletres per compondre les tragèdies i encara que pren la decisió de comprar nous caràcters elzevirians a l'estranger, les caixes que els contenen es troben encallades a la duana de Barcelona. Desconeixem si Víctor Balaguer va fer alguna gestió per desencallar el tràmit, però el mes de juliol Aldavert li confirma que el nou material tipogràfic “nos permitirá poder imprimir la obra con perfección y desahogo. Espero que la edición será completamente de su gusto, pues he puesto todo mi empeño en que acredite al establecimiento y responda a la importancia de la obra”. A mitjan setembre, les *Tragedias* (edició elzeviriana) ja són al carrer.²⁰

El volum editat conté les obres següents: *La mort d'Aníbal*, *Saffo*, *Coriolà*, *La sombra de César*, *La festa de Tibulus*, *La mort de Neron*, *La última hora de Colon* i *La tragèdia de Lliuvia* amb la corresponent traducció al castellà.

Forma un tom de 245 pàgines que es venia al preu de 12 rals. És un preu elevat que responia a la qualitat de l'edició. No se sap la quantitat d'exemplars que es van tirar; possiblement, si es té en compte les referències que Aldavert dona dels exemplars regalats a l'autor, de les vendes i dels romanents, la xifra se situaria al voltant dels cinc-cents. La venda, al mes de la publicació, ascendia a cent cinquanta exemplars, però un cop passada la novetat la resta de volums es van col·locant a poc a poc. Al cap d'un any la impremta encara disposava de dos-cents cinquanta volums de les *Tragèdies*, per la qual cosa Aldavert desaconsellava una nova edició.²¹

La importància de l'obra, el renom de l'autor i la relació cordial entre autor i editor fan que la revista dediqui una acurada crítica a les *Tragèdies*. Aquest cop l'encarregat d'escriure-la és Joan Sardà, lligat a *La Renaixensa* des dels seus inicis, en la qual ha desenvolupat la crítica literària amb molt més encert i coneixement que Joaquim Riera i Bertran, que era qui havia redactat les crítiques de les *Poesias completas* i del *Discurs a l'Academia de la Historia* del mateix Balaguer. És una crítica plenament elogiosa que recull les influències successives que es delaten en l'obra de Balaguer i posa de relleu que les dues últimes, el classicisme francès del segle XVII i el suau erotisme del classicisme llatí, són les més visibles. El crític es pregunta si, al recull, li escau el títol de *tragèdies*. Evidentment, si es contempla la factura formal que la retòrica recomana al gènere tràgic, les tragèdies balaguerianes no ho són en sentit

estricte, però si es va a buscar la forma intrínseca, “la naturalesa moral del conflicte de les passions que en ella hi juguen”, aleshores la poesia tràgica de Balaguer compleix àmpliament amb el concepte. Cada personatge simbolitza un sentiment, una passió, un caràcter i ho fa atenent-se estrictament a la seva història coneguda. “En una paraula, tots afecten, com hem dit, una veritat moral irreprotxable, tan irreprotxable com la veritat històrica que ara fa poc retrèiem”. Igualment la construcció de la trama està ben sostinguda, amb moments intensos i finals sorprenents i ben executats. El crític elogia amb sorpresa l'autor: “Sabíem que en Balaguer feia bons versos, però hem de confessar que no ens creïem que els sàpigues fer tan bé”. L'única nota negativa ve de la mateixa facilitat versificadora del poeta, que raja espontàniament, però que posteriorment hauria d'haver passat per una depuració del llenguatge. Joan Sardà acaba el seu treball amb aquella queixa que ja s'ha fet evident altres vegades. Espera ara que els crítics de fora s'adonaran de la qualitat de les obres escrites en llengua catalana “no en dialecte!” i que en faran el reconeixement que l'obra es mereix.²² Segurament per la importància política de l'autor, les queixes de Joan Sardà han estat escoltades pels periòdics madrilenys i així ho reflecteixen les pàgines de la revista:

“Entre les diferents manifestacions que auguren per fi a la literatura catalana una acollida simpàtica de part dels centres oficials i dels literats castellans, notarem la de que la *Gaceta de Madrid*, periòdic oficial del govern, s'ha

ocupat per primera volta d'una obra catalana, amb la crítica que ha fet de les *Tragèdies* de Balaguer.”²³

En la mateixa secció, *La Renaixensa* recull un article publicat pel corresponçal a Madrid de *La Crònica*, titulat «La literatura catalana en Madrid», que fa evident la pressa dels escriptors en llengua castellana per traduir les *Tragèdies* balaguerianes. Ventura Ruiz Aguilera tradueix *La festa de Tíbulus*, Francisco Luís de Retes, *La mort de Neron* i Gaspar Nuñez de Arce, *La sombra de Cèsar*. El mateix article es fa ressò dels literats valencians que també tradueixen l'obra. Aquí no s'especifica quina serà la llengua final, encara que es de suposar que serà una traducció del català original al castellà, ja que altrament no tindria gaire sentit. Teodor Llorente, Fèlix Pizcueta i Jacint Labaila s'enfronten respectivament amb *Coriolà*, *Saffo* i *La sombra de Cèsar*.²⁴

Sembla evident que en el transcurs d'aquest any 1876 els contactes personals de Pere Aldavert i Àngel Guimerà amb Víctor Balaguer van sovintejar, fet que es trasllueix en la correspondència mantinguda. Tant en el tractament com en el to hi ha un evident canvi. Ara les cartes estan adreçades a l'amic, no al personatge important. També hi ha un canvi de corresponçal. Si fins al 1876 era Pere Aldavert qui tractava amb Balaguer els problemes d'edició, ara el supleix Guimerà, que actua més com un informador, com un amic, que no pas com a director de la revista. Cal recordar que el 1876 Guimerà ja havia acon-

seguit un premi ordinari en els Jocs Florals i que el seu nom com a poeta sonava cada cop més intensament. Per això la correspondència manté un to evidentment respectuós però amical entre dos persones que comparteixen la passió per l'escriptura.

La Renaixensa continua publicant tots els actes que exalcen la figura de Víctor Balaguer en les diverses facetes d'escriptor, d'historiador o com a promotor de cultura. Així, la revista es fa ressò de la iniciativa promoguda per Balaguer, juntament amb José Amador de los Ríos, per tal que l'Academia de la Historia publiqui en volums els documents de les Corts d'Aragó, com ja havia fet amb els de Castella. I Víctor Balaguer tampoc no deu ser aliè al nomenament de Fidel Fita com a nou membre, amb la qual cosa ja són dos els acadèmics catalans que en formen part.

També la publicació segueix amb interès els treballs balaguerians que formaran l'obra sobre els trobadors, bé recollint les referències als articles publicats en diaris i revistes madrilenyes, bé publicant en les seves pàgines la història d'Aimeric de Peguilla, que el mateix Guimerà ha traduït.²⁵ "L'article que comencen a publicar de D. Víctor Balaguer serà una de les tres-centes biografies de la nova obra que està escrivint amb lo títol *Historia política y literaria de los trobadores*".²⁶

Però continuen essent les *Tragèdies* l'obra que genera més notícies. Així, la casa de Balaguer és l'escenari on Antonio Ros de Olano, que

pocs dies després presidirà el Consistori dels Jocs Florals de Barcelona, llegeix una obra tràgica de temàtica clàssica en presència d'importants escriptors castellans. I en la mateixa vetllada és recitada una traducció de *Saffò*.²⁷ *La Renaixensa* tampoc no podia passar per alt la internacionalització de l'obra. Els poetes italians Gotardo Aldighieri i Aleardo Aleardi han traduït en vers italià les tragèdies que seran representada a Florència per l'actor Balbi. I la gran actriu italiana La Pezzana, a qui el crític Riera i Bertran dedica tot un article,²⁸ recita en castellà el monòleg de *Coriolà*, primer a Madrid i després a la temporada barcelonina. Sembla que totes aquestes aparicions públiques de les diverses tragèdies comencen a donar visibilitat a la literatura catalana, oblidada i bandejada pels escriptors i crítics madrilenys, segons les continuades crítiques aparegudes a la revista durant molt de temps. Per això des de la redacció se n'alegren del treball que el Sr. Manuel de la Revilla publica a la *Revista Contemporánea* i en reproduïxen, traduïts, alguns fragments.

"Devem confessar-ho. Los escriptors castellans no sempre hem sigut justos amb los catalans. Lo renaixement de sa literatura, fa anys iniciat, no ha merescut de nosaltres la simpàtica acollida a què tenia dret, ni l'atenció a què era acreedor."²⁹

En agraïment a aquesta tasca de donar visibilitat a la literatura catalana fora del domini lingüístic propi, la comissió organitzadora dels Jocs Florals (formada en gran part per

membres afins a la revista) proposa que Víctor Balaguer sigui el president del Consistori dels Jocs Florals de 1878, per commemorar el vintè aniversari de la reinstauració el 1859. Malgrat totes les facilitats donades pels organitzadors, Víctor Balaguer, que sí que havia presidit els dels desè aniversari el 1868, es va negar a acceptar la presidència sense que se sàpiguen els motius de la negativa.³⁰

Potser la negativa estava condicionada per l'escriptura per part de Balaguer de les noves peces teatrals. A mitjan juliol, Guimerà li demana permís per publicar "el quadro tràgic titulat Julieta i Romeo", l'acabament del qual s'ha assabentat per un diari, a canvi de fer-li una "tirada luxosa a part".³¹ A *Las esposalles de la morta*, títol definitiu del tema de Julieta i Romeu, s'hi afegeixen al setembre dues més: *Lo quant del Degollat* i *Las vetllas de la Réole*.³² Obtingut el permís, *La Renaixensa* es disposa a compondre la tragèdia per publicar-la en un número de la revista i tirar la separata per fer-la arribar a l'autor.

Però en aquell moment comencen a sorgir les tribulacions per a la revista. La burgesia catalana estava preocupada per les accions liberalitzadores del govern conservador en forma de nous tractats de comerç i de la suspensió dels aranzels proteccionistes, el 1877. La incipient indústria catalana reclamava uns nous aranzels proteccionistes transitoris per tal que les mercaderies dels països industrialitzats no afectessin la naixent producció pròpia. Aquestes reclamacions provoquen fortes

reaccions contràries a Catalunya, instigades per la premsa de la capital. *La Renaixensa* publica un solt a la secció de «Novas» del 30 de setembre que acaba:

"Si a això [estar orgullosos del passat i lamentar la submissió a Castella] que és lo que fa Catalunya i constitueix lo Catalanisme volen aqueixos periòdics de Madrid [...] dar-li lo nom de Separatisme, contents estem del nom; no per això donarem un pas enrere en nostra empresa. Avant i sempre avant. Lo nom no fa la cosa."³³

La denúncia de la fiscalia de premsa acusa la publicació de justificar el separatisme, atacar la institució monàrquica i encoratjar el moviment proteccionista. La condemna va ser dura: suspensió per vint números, segrest dels exemplars i pagament de les costes. Sobre el paper això significava vint quinzenes de silenci i la impossibilitat de publicar la tragèdia balagueriana. Però tant Pere Aldavert com Àngel Guimerà no estaven disposats que la revista desaparegués durant tant de temps. Com altres publicacions, la solució era demanar permís per a una nova revista abans que es conegués la sentència. En aquest cas la *Revista Catalana*, sota la direcció fictícia de Josep Fiter i Inglès. Però com que l'autorització per publicar-la semblava encallada, Guimerà recorre a Víctor Balaguer per mirar d'accelerar els tràmits.

"Hem presentat sol·licitud davant d'aquest Govern Civil per a la publicació d'una revista catalana de literatura, ciències i arts, mes com

nos han dit que el Sr. Pérez Cossío a pesar de tenir facultats per fer-ho no es vol determinar a donar-nos lo permís sens lo consentiment de Madrid i creient que el Govern si algú verdaderament influient no li cap Catalunya com vostè per ajudar-nos a sortir d'aquest disgust.”³⁴

Víctor Balaguer devia actuar ràpidament, potser perquè li perillava la publicació de *Las esposalles de la morta*, potser per amistat cap als directors o potser per considerar la condemna injusta per part dels seus adversaris polítics. Sigui quin sigui el motiu, una nova carta de Guimerà agraeix la intervenció de Balaguer i li adjunta les proves de la tragèdia que es publicarà en el primer número de la *Revista Catalana*.³⁵

Però les contrarietats no s'acaben aquí. En el primer número de la nova revista, es publica *Les esposalles de la morta*, la continuació del treball de Sanpere i Miquel que s'estava imprimint a *La Renaixensa* suspesa i un article de Josep Narcís Roca i Farreras, titulat «Dos procediments per a l'emancipació», que és una col·laboració més de Roca i Farreras amb la revista, que publicava treballs seus des del 1873. Com ja deixa entreveure el títol, l'autor proposa dos camins per a la separació de Catalunya. El primer procediment és seguir el camí cap a la independència tal com havien fet Portugal, Hongria o Irlanda i l'altre, més complicat i més difícil, però a la llarga més segur, és el de confederar-se amb els altres pobles de l'estat en igualtat de condicions.³⁶

Com ja es podia preveure, l'article va provocar una nova suspensió i el perill que, després de dues denúncies consecutives, la desaparició de la revista fos definitiva. La publicació, de totes maneres, va complir amb el que havia acordat amb Balaguer i els cent exemplars de la tirada a part de *Las esposalles de la morta* van ser lliurats a l'autor. Al disgust per la suspensió de la nova revista, s'hi afegeix la petició de condemna per a Josep Narcís Roca i Farreras. El fiscal demana una pena de catorze anys de presó per l'article. Guimerà s'exclama: “Me sembla impossible que el Govern d'en Cánovas s'esbravi en gent pacífica i vulgui veure intervencions criminals allà on no hi són”.³⁷ A Balaguer possiblement també li semblà injustificada la petició de presó per l'article i s'oferí a demanar l'indult quan la vista se celebrés. No va ser fins dos anys més tard, el 1880, que la causa contra Roca i Farreras va ser desestimada.

L'única sortida per evitar una nova denúncia i poder continuar en contacte amb els llegidors era la publicació d'un volum de més de dues-centes pàgines que no havia de passar per la censura. El llibre es titulava *Lo Renaixement* i era un recull de col·laboracions, una miscel·lània, per suplir el període de temps en què no es va poder publicar regularment la revista. Per mantenir-se presents en el mercat de les publicacions, una nova revista apareix el 31 de gener de 1879 que porta per títol *Lo Renaixement*, amb una prevista periodicitat quinzenal. En van sortir cinc números fins que la pujada al poder del nou govern presidit

per Arsenio Martínez Campos promulga una amnistia dels delictes de premsa. *La Renaixensa* torna a aparèixer el 30 de març de 1879 després de quatre mesos d'incertesa.

Amb la reaparició de *La Renaixensa*, es torna a la normalitat alterada per la suspensió i les seccions habituals es reprenen, amb la qual cosa la figura de Víctor Balaguer continua essent present en les pàgines de la publicació. És evident que els problemes de la gent de la revista i, sobretot d'Àngel Guimerà com a responsable visible de la revista, han enfortit l'amistat de Balaguer amb els responsables de la publicació. També hi contribueix una llarga estada de l'escriptor a Barcelona, on els homenatges de tota mena van sovintejar. La representació al Teatre Romea de *Las esposas de la morta* i *Lo guant del degollat*. I la recitació de *Saffò* al Teatre Novetats per l'actriu Carlota Mena. I el banquet a la Fonda Justin en què el mateix Balaguer recità un fragment de *Lo comte de Foix*.³⁸ I una sessió a l'Ateneu Barcelonès. I la vetllada literària a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques que quedarà reflectida en un llibre que conté els poemes llegits durant l'acte i els discursos del mateix Balaguer i de Ramon Arbia, president de l'entitat³⁹. El probable contacte diari amb Aldavert i Guimerà en aquesta estada a Barcelona aferma l'amistat entre tots dos poetes "Guimerà era Mestre en Gay Saber des del 1877" i per això les cartes de Guimerà a partir d'aquest moment van encapçalades amb un "Mon distingit amic" i complementen les informacions aparegudes a la secció de «Novas» de la revista.

Una prova d'aquesta amistat és la publicació dins la revista del monòleg *Lo guant del degollat*,⁴⁰ del qual s'imprimeix una tirada a part que puntualment s'envia al seu autor. Una altra demostració és la proposta de Víctor Balaguer de dedicar la tragèdia *Lo comte de Foix* a Àngel Guimerà, distinció que emociona a aquest, que li promet, al seu torn, dedicar-li la seva propera obra dramàtica.

"Jo sempre recordaré amb l'amor d'un fill que en sos versos vaig començar a estimar a Catalunya i que si V. no m'hagués obert lo camí no hauria sigut catalanista ni menos hauria escrit versos. Compti'm doncs sempre al seu servei i mani'm en tot i per tot que la meua satisfacció està en ser-li útil en alguna cosa."⁴¹

Per tal de mantenir i augmentar la quantitat de subscriptors, els editors de *La Renaixensa* sempre busquen nous incentius i ara que han deixat de publicar les costoses heliografies que regalaven quinzenalment decideixen publicar cada trimestre un volum de regal que formarà la «Biblioteca de La Renaixensa». El primer a sortir és un volum de narracions d'Emili Vilanova, *Del meu tros*, amb il·lustracions del seu germà Antoni. Preveient la continuació, Guimerà demana a Víctor Balaguer si la seva nova producció de peces tràgiques podria formar part de la Biblioteca.⁴²

La resposta positiva de Víctor Balaguer no va trigar i el mes d'agost es comença a compondre el que es convertirà en el quart volum de la «Biblioteca de La Renaixensa», que serà lliurat

als subscriptors a començament del quart trimestre. El volum porta per títol *Novas tragedies* i comprèn *Las esposalles de la morta*, *Lo guant del degollat*, *Lo comte de Foix* i *Raig de lluna*.

L'increment d'activitat a *La Renaixensa* impulsa els propietaris a fer un pas endavant en la consolidació del projecte cultural que els movia des dels inicis de la revista. Així, a començaments de 1880 tot l'entramat empresarial que significava l'administració i la publicació de la revista, l'editorial i la impremta es trasllada a un edifici del carrer Xuclà, número 13, un carrer paral·lel a la Rambla barcelonina on restarà fins que l'empresa desaparegui l'any 1938, en què va ser enderrocat l'edifici per permetre l'obertura del carrer Pintor Fortuny, després de l'incendi del magatzems El Siglo.

Les relacions entre *La Renaixensa* i Víctor Balaguer continuen el 1880 en un clima de cordialitat, amb l'anunci per part de la revista de les activitats referents a l'obra balagueriana i per la cessió d'originals per part de l'escriptor. La publicació de bona part de la producció literària de Balaguer en un volum de la *Biblioteca Universal*, traduïda pel poeta Rafael Ginaro de la Rosa, dona peu a la revista a dubtar de la capacitat de la llengua castellana per reproduir fidelment les belleses de l'obra original. Fins i tot publica el concepte que el traductor té del català com a llengua literària, per afirmar els dubtes de la versió.

“La llengua catalana, dialecte del vell provençal, anterior al castellà del Cid i a l'ita-

lià del Dant, és una llengua ruda, trençada, rublerta d'interior foc, pròpia per a l'expressió d'afectes vehements, de la poesia lírica en especial, plegada de monosíl·labos, abreviada sovint per elisions, s'emotlla abundantment al vers. Quasi mai se troba un hendecasil·labo català que entri balder en l'hendecasil·labo castellà: aquesta brevetat afavoreix en extrem la bellesa del pensament tant com en altes llengües la sonoritat; se diria que aquella llengua centellea com lo llamp i que en aquesta brilla amb la majestat un tan monòtona del sol.”⁴³

També la revista publica el discurs que Víctor Balaguer fa als Jocs Florals organitzats per l'entitat valenciana Lo Rat Penat el 29 de juliol de 1880, del qual, com és habitual en altres treballs de l'escriptor, es fa una tirada a part per a major difusió.⁴⁴ Com a complement de la celebració dels Jocs Florals, es representa al Teatro Principal *Les esposalles de la morta*, interpretada per Mercè Abella i Hermenegild Goula. La revista en recull la notícia i destaca els entusiastes aplaudiments del públic que van obligar l'autor a sortir repetidament a escena a saludar. El pas de Víctor Balaguer per València encara té un darrer testimoni. És el discurs de contesta al de Teodor Llorente al sopar de celebració dels Jocs publicat el 31 d'agost de 1880.⁴⁵

Però mentre Balaguer era en terres catalanes, com sembla habitual a l'estiu, té lloc la convocatòria d'un esdeveniment que

canviarà el panorama cultural i polític català. Es tracta de la posada en marxa del Congrés Catalanista per iniciativa de Valentí Almirall, mitjançant el seu *Diari Català*. Malgrat que inicialment *La Renaixensa* es declara obertament a favor de la celebració, la topada amb Almirall pel control del congrés i l'actuació poc clara d'aquest en les votacions posteriors van fer que el grup d'inscrits relacionats amb el projecte renaixencista abandonés el congrés. Guimerà i Aldavert van prendre consciència aleshores que una revista cultural periòdica, per molt llegida i seguida que sigui, no té la mateixa incidència que la premsa diària. D'aquí la decisió de transformar la revista en un periòdic diari amb edicions diferents de matí i tarda que s'ocuparà de política, però no de política de partits. "Ens ocuparem

molt d'administració i d'interessos generals, res de política a la menuda".⁴⁶ *La Renaixensa* diari surt al carrer l'1 de gener de 1881. Les regles del joc han canviat i aquella amistat entre poetes que afavoria els interessos de la revista i de l'escriptor es poden convertir d'ara endavant en un joc d'adversaris posicionats en diferents programes ideològics.

Per cloure la visió que *La Renaixensa*, en els seus deu anys de vida com a revista, projectava de Victor Balaguer, el personatge ambivalent, situat entre la literatura i la política, recuperem aquest poema humorístic de Conrad Roure, amic de joventut, llegit en el dinar que el 1879 van oferir-li els amics a la Fonda Justin.

DESENGANYYS

Quan nostre amic trobador
se n'anà cap a Madrid,
vaig preguntar ¿Quin partit
s'haurà begut la raó?

Si fos per escriure, bé:
¿mes per política? Ca!
Poca ferolla farà.
¿Polític en Balaguer!

I seguint tot lo registre
de sa vida... m'ha enganyat!
Tot seguit de diputat
pujà a Director i Ministre;

i tan polític s'ha fet
que veiem sempre pels diaris
que tots los seus partidaris
se li lleven lo barret.

«Amb tantes cavil·lacions
"vaig pensar" ja té què fer;
Ara sí que en Balaguer
no estarà més per cançons.

I quan ja havia cantat
les absoltes al poeta,
ara ens surt amb la "Julieta"
i amb "Lo guant del degollat.»

¡Què hi farem, són desenganyats
dels que formen vaticinis!
I això que els meus raciocinis
no tenien res d'estranyats.

Si de les comparacions
el terreny no se'm veda,
diré que és una moneda
que es mira per dos cantons.

Potser los dos són d'igual preu
mes jo crec, ara per ara,
que la poesia és la cara,
la política la creu.

Si per sort o per dissort
ell la contra em demostrés,
fora un desengany de més
i fora aquest lo més fort.

NOTES

- 1 «Laus tibi Christi», *Nos ab nos*. Barcelona: La Renaixensa, 1904, p. 255-256. Totes les citacions d'aquest treball s'han redactat amb criteris ortogràfics actuals, respectant escrupolosament el lèxic i la sintaxi.
- 2 Joaquim RIERA I BERTRAN. «Bibliografia. *Poesias completas* de D. Victor Balaguer». LR 4, núm. 23 (20 d'agost de 1874), p. 280-284. Núm. 24 (31 d'agost de 1874), p. 295-295.
- 3 LR 1, núm. 8 (15 de maig de 1871), p. 107.
- 4 «Veig lo que em dius d'en Thomàs i Bigas i a fe ho sento, si bé no em sorprèn del tot atès lo seu geni i lo teu». *Correspondència entre Àngel Guimerà i Jaume Ramon i Vidales (1865-1898)*. Lleida: Punctum, 2016, p. 241.
- 5 «A nos lectors», LR 3, núm. 1 (1 de febrer de 1873), p.1-2.
- 6 Per ordre cronològic: LR 3, núm. 17 (10 d'agost de 1873), p. 195; LR 3, núm. 19 (1 de setembre de 1873), p. 220; LR 3, núm. 21 (20 de setembre de 1873), p. 24; LR 4, núm. 1 (10 de gener de 1874), p.5.
- 7 VÍCTOR BALAGUER, *Poesias completas*. Madrid: Imp. de Aribau y Cia, 1874.
- 8 «Novas». LR 4, núm. 20 (20 de juliol de 1874), p. 252.
- 9 Joaquim RIERA I BERTRAN, *Op. citat*, p. 290.
- 10 «Novas», LR 5:2, núm. 20 (31 de juliol de 1875), p. 194.
- 11 «Novas», LR 8:1, núm. 4 (28 de febrer de 1878), p. 175.
- 12 CAROLA DURAN TORT, Índexs de «La Renaixensa». Barcelona: Editorial Barcino, 1998. CAROLA DURAN TORT. «La Renaixensa», primera empresa editorial catalana. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

- 13 Carta de Pere Aldavert a Víctor Balaguer, datada el febrer de 1875, BMVB, Epistolària VB, carta núm.: 7500139. El meu agraïment a Montserrat Comas, directora de la biblioteca, que m'ha facilitat les cartes del fons Balaguer que enriqueixen notablement aquest treball.
- 14 «Novas». LR 5:2, núm. 25 (15 d'octubre de 1875), p. 380-381.
- 15 Joaquim RIERA I BERTRAN. «Discurs de D. Víctor Balaguer a la Academia de la Historia. Estudi». LR 5:2, núm. 27 (15 de novembre de 1875), p. 421-427; núm. 28 (1 de desembre de 1875), p. 461-464; núm. 29 (15 de desembre de 1875), p. 501-506.
- 16 «Novas». LR 6:2, núm. 9-10 (10 desembre de 1876), p. 388.
- 17 Joaquim RIERA I BERTRAN. «Carta literaria a mon benvolgut amic Joseph Roca y Roca», LR 1, núm. 4 (1871), p. 87-89.
- 18 S. PRATS. «La tragedia catalana». LR 3, núm. 24 (20 d'octubre de 1873), p. 277. Els altres articles sobre teatre: S. PRATS. «Lo teatre català». LR 3, núm. 22 (1 d'octubre de 1873), p. 253-254; Josep ROCA I ROCA. «Algunas ideas sobre'l teatre català». LR 4, núm. 2 (20 de gener de 1874), p. 17-18; Àngel GUIMERÀ. «Ahont deu anar la literatura catalana». LR 4, núm. 3 (31 de gener de 1874), p. 29-30. El pseudònim S. Prats, segurament encobreix Pere Aldavert.
- 19 LR 3, núm. 28 (1 de desembre de 1873), p. 332.
- 20 Cartes manuscrites de Pere Aldavert, conservades a la BMVB. Encara que no porten data, aquesta es dedueix pel context.
- 21 Cartes d'Aldavert datades el setembre (2); 5 i 16 d'octubre de 1876. BMVB. Epistolari VB, cartes núms.: 7600639; 7600966; 7601000
- 22 Joan SARDÀ. «Bibliografia. *Tragedias* de Victor Balaguer». LR 6:2, núm. 3-4 (22 de setembre de 1876), p. 139-146.
- 23 «Novas». LR 6:2, núm. 5-6 (18 d'octubre de 1876), p. 225.
- 24 «Novas». LR 6:2, núm. 5-6 (18 d'octubre de 1876), p. 228.
- 25 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 9 de març. BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7800307
- 26 «Novas». LR 8:1, núm. 1 (1 de gener de 1878), p. 40. L'article «Aymeric de Peguilhà» és publicat en dos números consecutius de la revista. LR 8:1, núm. 1 (15 de gener de 1878), p. 5-11 i LR 8:1, núm. 2 (31 de gener de 1878), p. 70-76
- 27 «Novas». LR 7:1, núm. 3 (31 de març de 1877), p. 224.
- 28 Joaquim RIERA I BERTRAN. «La Pezzana». LR 7:1 (1877), p.173-178.
- 29 «Novas». LR 8:2, núm. 1 (15 de juliol de 1878), p. 47-48.
- 30 Finalment el Consistori va quedar format per Josep Lluís Pons i Gallarza, Adolf Blanch, Frederic Soler, Francesc Ubach i Vinyeta, Josep Coroleu, Joaquim Riera i Bertran i Àngel Guimerà com a secretari. La negativa és recollida en dues cartes d'Àngel Guimerà, dipositades al fons de la BMVB, amb data il·legible la primera, però al voltant del 30 de novembre, i datada el 6 de desembre de 1877 la segona.
- 31 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 10 de juliol de 1878. BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7800455
- 32 «Novas». LR 8:2, núm. 5 (15 de setembre de 1878), p. 263.
- 33 «Novas». LR 8:2, núm. 6 (30 de setembre de 1878), p. 376.
- 34 Carta d'Àngel Guimerà datada el 13 d'octubre de 1878, dipositada a la BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7800764.

- 35 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 22 d'octubre de 1878, BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7800766
- 36 Josep *NarSaffocís* ROCA I FARRERAS. «Dos procediments per a l'emancipació». *Revista Catalana* (1878), p. 2-10. Reproduït a *El catalanisme progressiu*. Barcelona: La Magrana / Diputació de Barcelona, 1983, p. 95-102.
- 37 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 27 de desembre de 1878, BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7900975
- 38 «Novas». LR 9:1, núm. 5 (31 de maig de 1879), p. 237.
- 39 «Novas. LR 9:2, núm. 1 (15 de juliol de 1879), p. 47.
- 40 LR 9:1, núm. 5 (31 de maig de 1879), p. 222-233.
- 41 Carta d'Àngel Guimerà, datada el de 7 de juny de 1879. BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7900975
- 42 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 19 de març de 1879, BMVB, Epistolari VB, carta núm.: 7900975
- 43 «Novas». LR 10:1, núm.7 (15 d'abril de 1880), p. 333.
- 44 «Discurs de D. Víctor Balaguer pronunciat en Valencia als 29 de juliol de 1880, ab motiu dels Jochs Florals que celebra Lo Rat Penat, Societat de amadors de las glorias de Valencia y son antic Reialme». LR 10:2, núm. 2 (31 de juliol de 1880), p. 57-72.
- 45 «Discurs pronunciat per D. Víctor Balaguer la nit del 29 de juliol de 1880...». LR 10:2, núm. 4 (31 d'agost de 1880), p.153-157.
- 46 Carta d'Àngel Guimerà, datada el 14 de desembre de 1880). BMVB, Epistolari VB, carta núm.:8000484